

== Zlata Živaković-Kerže ♦ Miljenko Brekalo ♦ ==
Anamarija Lukić

Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar u Osijeku

zkerze@yahoo.com – Miljenko.Brekalo@pilar.hr – Anamarija.Lukic@pilar.hr

UDK 323.15 (497.5 Osijek)

Stručni članak

ETNIČKI IDENTITET OSIJEKA U POVIJESNOM TIJEKU (KRETANJE NARODA, KULTURA I JEZIKA)

Sažetak

U radu su autori prikazali Osijek kao izrazito multietnički i multikulturalni grad koji je svoj hrvatski identitet počeo graditi od početka 20. stoljeća. To potvrđuje popis iz 1910. godine kada Hrvati, kao domicilan narod ovih prostora, postaju najbrojnija nacionalna skupina. Prateći u povijesnom tijeku promjene strukture stanovništva, istaknut je poseban utjecaj migracija pretežito seoskoga stanovništva u gradove vezane za proces industrijalizacije te kulturalna gibanja („hrvatski pokret“). Unatoč tomu i nakon tih migracijskih promjena zadržao se jezik „prošlog vremena“. Naime, iako je hrvatski jezik od 1848. bio službeni jezik Kraljevine Hrvatske i Slavonije, u gradu na Dravi njemačkim su jezikom govorili svi ili gotovo svi Osječani; njime su se služili neslužbeno, osobno. To je bio tzv. esekerski jezik kao lokalno narječje, tj. iskrivljen njemački jezik s primjesama hrvatskoga i mađarskoga jezika.

Ključne riječi: Osijek, multinacionalnost, multikulturalnost, popisi stanovništva, materinski jezik, esekerstvo, hrvatski jezik, njemački jezik, 20. stoljeće

THE ETHNIC IDENTITY OF OSIJEK THROUGHOUT HISTORY (THE MOVEMENT OF PEOPLE, CULTURES AND LANGUAGES)

Abstract

In this paper, the authors describe Osijek as a markedly multiethnic and multicultural town which started developing its Croatian identity in the early 20th century. This fact is supported by the 1910 census when the Croats, the indigenous people in the region, became the largest ethnic group. Observing the changes in the demographic structure throughout history, the authors emphasize the impact of the migrations of rural population which were caused by industrialization and cultural movements (“The Croatian Movement”). However, the language

of “the bygone times” was preserved after the migrations. Namely, even though Croatian became the official language of the Kingdom of Croatia and Slavonia in 1848, all or almost all the inhabitants of Osijek spoke German in informal situations. They used the local, so called Esseker dialect, which was a version of German interwoven with the elements of Croatian and Hungarian.

Key words: Osijek, multinationalism, multiculturalism, census, mother tongue, Esseker, the Croatian language, the German language, 20th century

Uvod

Tijekom prošlih stoljeća Osijek se razvijao na samoj granici između Slavonije i Baranje¹ u pitomoj slavonskoj ravnici, na povišenoj terasi, na mjestu gdje se ona najviše približila desnoj obali rijeke Drave, 22 km od njezina ušća u Dunav. Svojom veličinom, brojem stanovnika, gospodarstvom, povijesnim i kulturnim naslijeđem Osijek je upravno, prosvjetno, kulturno, sportsko, a od druge polovice 20. stoljeća i sveučilišno središte. Razdjelnica je kultura i svjetonazora. U njemu se sijeku, dodiruju i isprepliću kršćanstvo (zapadnoga, istočnoga i reformiranoga obreda), židovstvo i islam. Osječani su oduvijek slijedili razvijene gradove Srednje Europe, i to ponajviše Beč, Budim i Peštu, rado prihvaćajući modne i stilske novine Europe.

Osijek je iznikao na tlu rimske Murse, srednjovjekovnog i turskog Osijeka, triju građanskih gradskih općina, te mađarske i njemačke Retfale. Kao mjesto života ljudi on je svjedok raznovrsnih razdoblja: u Tvrđi svjedoči o presijecanju života velikih vojnih garnizona, državnoga činovništva, trgovačkoga i obrtničkoga staleža; u dijelovima grada istočno, zapadno i južno od Tvrđe – u Donjem, Gornjem i Novom gradu – o ispreplitanju života vezana za obradu zemlje i za nastup novih gospodarskih djelatnosti poput brodogradnje, prerade drveta, svilarstva, proizvodnje hrane, prerade kože, skladišnoga poslovanja i za razvoj svega bitnoga u financijskom, prometnom i inom djelovanju.²

Od kraja 17. stoljeća te tijekom potonjih stoljeća osječko je stanovništvo raznoliko. Zbog doseljavanja drugih naroda, grad uz Dravu postaje multinacionalan, ali i multikonfesionalan grad u kojem su pridošli narodi označili i različitost životnih navika, jezika, tradicija i kulturne baštine. Tako su domicilni Hrvati s Austrijancima, Mađarima, Nijemcima, Srbima, Židovima i s drugim narodima zajednički gradili i stvarali skladan suživot doprinoseći gospodarskom i kulturnom uzdizanju. Takav Osijek morao je doživjeti burna zbivanja u obrazovnom i kulturnom životu u kojem

¹ Područje južne Mađarske /Ugarske sve do Trianonskog sporazuma kada od 1921. područje preko rijeke Drave (južna Baranja) ulazi u sastav Kraljevstva, tj. Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

² Usp. Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek, 1997., str. 11. – 15.

od 18. stoljeća počinje hod školstva, a potom i književnog, tiskarskog i kazališnog života.³

Osijek je tijekom 18. stoljeća zbog svog povoljnog smještaja na raskrižju suhozemnih i vodenih prometnica privlačio trgovce i obrtnike (većinom Srbe, Nijemce, Austrijance i druge narode), koji su dolazili iz različitih europskih sredina. Ovisno o tome odakle su stizale, pojedine obrtničke i trgovačke obitelji govorile su i pisale njemačkim, talijanskim i novogrčkim jezikom, a bilo je i onih kojima je materinski jezik bio francuski. Prateći širenje i razvijanje Osijeka, tj. njegovu urbanizaciju, uočeno je da rubna područja Gornjega grada naseljavaju Mađari privučeni povoljnom kupovinom zemlje, a samo središte toga dijela Osijeka uz već doseljene Nijemce i Austrijance nakon donošenja *Patenta o vjerskoj toleranciji* od 1781. (*Das Toleranzpatent*) naseljavaju i Židovi. To je vrijeme u kojem se i srpsko (pravoslavno) stanovništvo doseljava i nastanjuje, većinom, u Donjem gradu. Zbog lakšeg sporazumijevanja i skladnijeg življenja, Hrvati su nastojali što brže svladati njemački jezik, a pridošli Nijemci i Austrijanci učili su hrvatski jezik.⁴

U 19. stoljeću javni su službenici govorili latinski i njemački, jedno kraće vrijeme i mađarski, ali svi su oni, ovisno o vremenskome razdoblju, znali, služili se ili razumjeli hrvatski jezik. Osijek je glavni grad Slavonije, političko, gospodarsko, vjersko, prosvjetno, kulturno i športsko središte, u kojem je 1866. živjelo 14.344 stanovnika među kojima je najviše bilo Hrvata. Pri tome je u Tvrdi 1.044 stanovnika, i to 805 Nijemca, 70 Mađara i 161 Hrvat. U Donjem gradu je 5.767 stanovnika (4.022 Hrvata, a ostali Donjograđani su bili Srbi, Nijemci, Mađari, Židovi, Slovaci i drugi). U Gornjem gradu je 6.531 stanovnik, i to 5.753 Hrvata, a ostalo su bili Nijemci, Mađari, Srbi, Židovi i ostali narodi. U Novom su gradu tada, u Donjoj i Gornjoj ulici, današnjoj Divaltovojoj, živjela 1.002 stanovnika (841 Nijemac i 43 Mađara, a ostali Novograđani bili su Hrvati, Srbi i Talijani).⁵

1. Prožimanje identiteta

Prožimanjem kulturâ i utjecajâ, poštivanjem vjerske pripadnosti te prihvaćajući različitosti, u Osijeku se razvijao skladan suživot. Dobar duh grada uz Dravu postajao je sve izrazitiji ženidbenim vezama u kojima se „pretakala“ nacionalna raznolikost i jačala gospodarska, kulturna, vjerska, jezična i politička snaga Osijeka. Naime, zahvaljujući istaknutu položaju između Istoka i Zapada, Osijek je i u 20. stoljeću

³ Usp. Ive MAŽURAN – Josip VRBOŠIĆ, *Osijek: Na obalama stoljeća*, Osijek, 1998., str. 10.

⁴ Usp. Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, „Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća“, *Osječki zbornik*, god. XXVIII., 2007., str. 161. – 162.

⁵ HR-Državni arhiv Hrvatske u Zagrebu (dalje DAH), Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. XVI, XVII; Stanislav MARIJANOVIĆ, *Hrvatsko pjevačko društvo „Lipa“ u Osijeku 1876. – 1986.*, Osijek, 1987., str. 22. – 25.

višenacionalan grad, gospodarsko susretište naroda, religija i jezika. Mali ili neznatan udio naravnoga prirasta stanovništva u Osijeku, kao i u ostalim gradovima diljem Hrvatske, a i šire, objašnjava se jedino useljavanjem, tj. migracijama⁶ temeljenima na golemu porastu fizičke pokretljivosti stanovništva te stalnoga koloniziranja grada. A migracije su složene. One su prouzročile stoljetna kompleksna povijesna zbivanja na ovim prostorima, pa tako i u gradu na Dravi, i neprekidno modelirale i utjecale na naseljenost. Tako, primjerice, Osijek 1900. ima 23.018 žitelja od kojih je 10.012 Nijemaca, 6.458 Hrvata, 2.212 Mađara, 2.027 Židova i 1.698 Srba.⁷

Prema regionalnom podrijetlu stanovnici Osijeka bili su rodом iz samoga grada, iz Austrije i Ugarske (Štajerske, Kranjske, Koruške, Tirola, Donje i Gornje Austrije, Češke, Moravske, Galicije i Južne Ugarske, tj. Baranje) te s područja hrvatsko-slavonskih županija (Virovitičke, Srijemske i Požeške). Tako je po popisu stanovnika iz te 1900. godine rođenih Osječana 46,58 %, pridošlih iz Austrije i Ugarske 31,72 %, a s područja hrvatsko-slavonskih županija 21,70 %.⁸

Deset godina potom u Osijeku je 28.505 stanovnika (11.169 Hrvata, 8.479 Nijemaca, 2.299 Židova, 3.536 Mađara, 2.258 Srba). Narodnosna struktura stanovništva grada tada pokazuje da su gotovo tri četvrtine Osječana Hrvati i Nijemci (74,1 %). Po tom popisu u Osijeku je rođeno 40,45 %, pridošlih iz Austrije i Ugarske u Osijeku je 32,15 %, a s područja hrvatsko-slavonskih županija 27,40 % stanovnika. U migracijama su znatan udio imali doseljeni autohtoni elementi s njemačkim govornim jezikom iz središnje Europe.⁹

Tablica 1.: Kretanje broja stanovnika Osijeka prema materinskom jeziku iz popisa 1880. – 1910.¹⁰

Godina popisa/ materinski jezici	njemački	hrvatski	mađarski	srpski	ostali	ukupno
1880.	8.970 (49,28 %)	5.827 (32,02 %)	1.152 (6,33 %)	1.655 (9,09 %)	597 (2,38 %)	18.201
1890.	10.657 (53,88 %)	5.516 (27,89 %)	1.378 (6,69 %)	1.602 (8,1 %)	625 (3,18 %)	19.778
1900.	12.039 (52,3 %)	6.458 (28,06 %)	2.212 (9,61 %)	1.698 (7,38 %)	611 (2,65 %)	23.018

⁶ Pojam migracija po *Velikom rječniku stranih riječi* Bratoljuba Klaića potječe od latinskog glagola *migrare* u značenju seliti; preseljenje, seoba. Trajno se migracija vezuje za ljudski rod, jer čovjek se od pamtivijeka neprestano seli. Seljenja su skupna ili pojedinačna, organizirana ili neorganizirana, trajna ili vremenski ograničena, samovoljna ili pod nekom prisilom. No, sva ta seljenja uvijek potiče potraga za boljim uvjetima življenja.

⁷ Jelena ČERVENJAK – Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, *Scrinia Slavonica*, god. XIV., 2014., str. 130.

⁸ HR-DAH, Arhivski fond 367, sv. XL.

⁹ Usp. Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SRH, 1857. – 1971.*, Zagreb, 1979., str. 487; Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Osijek, 2005., str. 16.

¹⁰ Agneza SZABO, „Socijalni sastav stanovništva“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Julijo MARTINČIĆ (ur.), Osijek, 1996., str. 155. – 162.

ETNIČKI IDENTITET OSIJEKA U POVIJESNOM TIJEKU: (KRETANJE NARODA, KULTURA I JEZIKA)

1910.	10.778 (37,81 %)	11.169 (39,18 %)	3.537 (12,41 %)	2.258 (7,92 %)	763 (2,68 %)	28.505
--------------	---------------------	---------------------	--------------------	-------------------	-----------------	--------

Broj Osječana kojima je njemački bio materinski jezik do 1910. bio je oko polovine ukupnoga broja stanovnika, a zatim je taj broj do popisa iz 1910. naglo opao u korist hrvatskoga jezika i još naglije nastavio padati do sljedećih popisa iz 1921. i 1931., provedenih u novoj državnoj tvorevini.

Od početka 20. stoljeća u Osijeku dolazi do povećana priliva hrvatskoga seoskoga stanovništva u grad jer je brojna i snažna osječka industrija upošljavala sve više radnika koji dolaze iz okolice, prvenstveno naseljene Hrvatima. U to je vrijeme došlo i do snažnijeg razvoja hrvatske nacionalne svijesti u Osijeku, koju šire osječke dnevne novine *Narodna obrana*, potomja *Hrvatska obrana*, koja je izlazila na hrvatskome jeziku, za razliku od osječkih dnevnih novina *Die Drau* i *Slavonische Presse*, pisanih na njemačkome jeziku. Od 1907. u gradu na Dravi je i Hrvatsko narodno kazalište, drugo hrvatsko glumište u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, a djeluje i velik broj hrvatskih društava i udruga.¹¹ Nazivi ulica imali su uz njemačke i hrvatske natpise da bi do pred početak Prvoga svjetskoga rata u potpunosti postali hrvatski. Tu jezičnu promjenu prihvatili su i osječki trgovci, gostioničari i drugi. Vidjevši poslovnu priliku u približavanju kupcima na njihovu jeziku, tiskaju dvojezične promotivne materijale, a doskora i isključivo na hrvatskome jeziku.¹²

Unatoč svemu, podizanje hrvatske svijesti putem nacionalnoga identiteta u Osijeku je bilo otežano iz više razloga. Glavna im je zaprijetka bila stoljetna dominacija jezika, kulture i društvenoga položaja njemačkih sugrađana i navike koje su o tome stvorene. Naime, u poslovnome životu Austro-Ugarske Monarhije, koji je bio orijentiran prema Budimpešti i Beču, a vlasnici tvornica, banaka, novčarskih ustanova, većih trgovačkih društava i drugih gospodarskih čimbenika u Osijeku većinom su bili Židovi, aškenaske skupine, i Nijemci kojima u sklapanju poslova hrvatski jezik nije bio nužan. No bilo je i drugih razloga zašto se svijest o hrvatstvu u Osijeku širila usporeno¹³ te se Osijek doživljavao kao njemački grad mada je asimilacija i kroatizacija Osječana bila u punom jeku. Znakovit pokazatelj asimilacije bila je uključenost Osječana njemačkoga podrijetla u „hrvatski pokret“, koji su na taj način izgrađivali i utvrđivali svoj vlastiti nacionalni identitet kao Hrvati.¹⁴

¹¹ Usp. Marina VINAJ, *Povijest osječkih novina 1948. – 1945.*, Osijek, 1998., str. 25. – 27.; S. MARIJANOVIĆ, *n. dj.*, str. 23. – 25.

¹² Prema Rudolfu Franji Magjeru (1884. – 1954.) ili SPECTATORU (njegov pseudonim), utemeljitelju i članu Društva hrvatskih književnika u Osijeku, pedagoga, publicista i književnika te sudionika u „hrvatskom pokretu“, najvažnije gornjogradske ulice – Kapucinska, Pejačevićeva, Duga (Strossmayerova) te Šamačka ulica bile su nastanjene uglavnom Nijemcima, tako da se Pejačevićeva prethodno i zvala „Njemačka ulica“. Vidi SPECTATOR, *Osijek i hrvatstvo*, Osijek, 1913., str. 8. – 9.

¹³ Usp. SPECTATOR, *n. dj.*, str. 12. – 13.

¹⁴ Kao i sam vođa „hrvatskog pokreta“ u Osijeku odvjetnik Dragutin Neumann (1856. – 1911.).

Tendencija „hrvatskoga pokreta“ jasno je vidljiva usporedbom broja Hrvata i Nijemaca iz popisa stanovništva provedena 1900. i 1910. jer se u desetljeću između tih dvaju posljednjih provedenih popisa u Austro-Ugarskoj Monarhiji broj Hrvata udvostručio i uvelike nadmašio broj Nijemaca u Osijeku.

Tablica 2.: Kretanje broja stanovnika Osijeka prema nacionalnosti 1900. i 1910.¹⁵

Popis stanovništva	Nijemci	Hrvati	Mađari	(Židovi)	Srbi	ostali	ukupno
1900.	10.012	6.458	2.212	(2.027)	1.698	611	23.018
1910.	12.381	12.808	4.306	(2.340)	2.450	1.392	28.505

Svi ti popisi stanovništva provedeni na području Austro-Ugarske Monarhije nisu obuhvaćali etničku kategoriju pa su stoga u njima jezični i etnički omjeri zamagljeni. Kako su ljudi i onda, kao i mi danas, imali potrebu nešto odrediti, identificirati, nekako to nazvati, tako je dolazilo i do prepoznavanja ili identificiranja gradova na etničkoj osnovi. Prepoznavanje ili identificiranje oblikovalo se iznutra, od samih Osječana, i izvana, od stranaca te, najzad, od državne vlasti.¹⁶

2. Pitanje etničkoga identiteta ulaskom u Kraljevinu SHS, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju

Nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca¹⁷, te u potonjoj Kraljevini Jugoslaviji¹⁸, nastupilo je u Osijeku vrijeme gospodarske nestabilnosti, oskudice i društvenoga previranja. U svojim je granicama nova država okupila zemlje s različitim ekonomsko-socijalnim odnosima, oblikovanima u dotadašnjem odvojenom razvoju u sastavu drugih država, što se uvelike preslikalo i na poslovanje i djelovanje osječkih, posebice židovskih, gospodarskih krugova (prijelazno gospodarstvo, sklapanje trgovačkih ugovora sa susjednim državama, nova porezna, prometna, carinska, novčana i ina politika). Samo nekoliko godina nakon Prvoga svjetskoga rata, oporavljan od antropogene ratne katastrofe koja je narušila gospodarska i demografska kretanja, Osijek je zbog svoga povoljnoga geopolitičkoga položaja izvan agrarno-trgovačko-prometnoga središta istočnoga dijela Hrvatske (zahvaljujući

¹⁵ A. SZABO, *n. dj.*, str. 155. – 160.

¹⁶ Riječ je o vlasti Kraljevine SHS/Jugoslavije, koja je potporu pojedinim gradovima pružala ovisno koliko ti gradovi podupiru državni režim, a to je ovisilo o nacionalnom sastavu tih gradova. Grad Osijek stoga možemo usporediti s vojvodanskim gradovima koji su, osim po etničkoj šarolikosti i geografskom smještaju bili slični Osijeku po broju stanovnika (tzv. srednji gradovi poput Sombora i Novog Sada), ili, u slučaju Subotice, po stupnju industrijskog i komunalnog razvoja.

¹⁷ Kraljevina SHS nastala 1. prosinca 1918. ujedinjenjem „Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Početkom 1929. promijenila je naziv u Kraljevina Jugoslavija. Vidi opširnije Ljubo BOBAN, *Hrvatske granice 1918. – 1991.*, Zagreb, 1992., str. 14. – 16.

¹⁸ Kraljevom proklamacijom od 6. siječnja 1929. proglašena je apsolutistička monarhija i Kraljevina SHS je Kraljevina Jugoslavija službeno od 3. listopada te godine. Vidi opširnije Lj. BOBAN, *n. dj.*, str. 30.

potrebama i mogućnostima prometovanja u Podunavlju, osobito s obzirom na promet ljudi i roba između Sredozemlja i Podunavlja, samoga podunavskoga bazena i srednjoeuropskih gospodarskih središta) pružao pogodnosti za rad i suživot ljudi različitih naroda i vjera.¹⁹

Sami Osječani svoj grad nisu doživljavali njemačkim mada je još 1923. „njemački jezik isključiv gospodar pa i u hrvatskim obiteljima“²⁰. Možemo se zapitati kako to, ako se u Osijeku govorilo pretežno njemačkim, da ga njegovi stanovnici nisu doživljavali njemačkim gradom. Odgovor se djelomično krije u tome što je osječka etnička situacija bila puno kompleksnija jer grad nije bio naseljen samo Nijemcima i Hrvatima, već i Mađarima, Židovima (koji su mogli biti cionisti ili asimilirani), Slovencima, Česima, Slovacima i drugima. Time ni jezična situacija nije bila ni približno toliko „čista“ i jednoobrazna, već naprotiv, osim njemačkoga govorio se i hrvatski i mađarski jezik, ali pretežno u slojevima stanovništva koji su prevladavali – a to su srednji i radnički sloj koji je govorio esekerski.²¹ To je u svojoj osnovi bio njemački jezik izmiješan i promijenjen pod utjecajem hrvatskoga i mađarskoga jezika tako da se više nije smatrao njemačkim jezikom i nije imao svoje pismo. Bio je to neslužbeni govorni jezik Osječana nazvan po gradu Osijeku, odnosno Essegu. Zapravo, nije riječ o jeziku, nego o narječju kojim su se Osječani sporazumijevali tako da nitko nikomu ne nameće ili da se itko osjeća zakinutim u jeziku.²² Doduše, službeni jezik u gradu, kao i u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, bio je srpskohrvatski, što nitko nije dovodio u pitanje iako je, primjerice, u gradskom zastupstvu bilo i onih zastupnika koji se nisu znali izražavati na hrvatskome jeziku. Neslužbeni je govor i nadalje tu esekerski, koji se provlačio i po hrvatskim novinama, npr. kad su u pitanju bili komentari novinara, šaljivi tekstovi i slično. Osječani, kao što nisu svoj grad doživljavali njemačkim, nisu ga doživljavali ni hrvatskim, već multietničkim, i to na poseban, sebi svojstven način, koji su nazivali esekerstvo, no ta riječ osim jezičnih, sadrži i druge konotacije. Odrastajući generacijama u šarenilu različitih naroda, vjera i jezika, Osječani su razvili visok stupanj tolerancije i suživota te razvili mentalitet koji su sami nazivali *esekerstvo*. No, ono ima puno šire značenje

¹⁹ Usp. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija - Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, god. I., 2005., br. 1, str. 102. – 103., Josip VRBOŠIĆ, „Osijek kao upravno središte Slavonije“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, J. MARTINČIĆ (ur.), Osijek, 1996., str. 279. – 281.

²⁰ „Oho! S brda i dola i s munjom kroz Osijek“, *Slobodni reporter*, Osijek, god. II., br. 5. (84.), 15. XII. 1923., str. 12.

²¹ Vidi Velimir PETROVIĆ, *Esekerski rječnik – Essekerisches Wörterbuch*, Zagreb, 2008., str. 5. – 6.

²² Jedin autor koji je u novije vrijeme sustavno proučavao esekerski jezik/narječje je Velimir Petrović koji ga je i tonski zabilježio kako bi ga spasio od zaborava, jer je počeo izumirati nakon Drugoga svjetskog rata. Više o esekerskom u Velimir PETROVIĆ, „Esekerski – što je to?“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 1995., str. 107. – 122.; V. PETROVIĆ, „Međujezični kontakti na primjeru esekerskog narječja“, *Književna revija*, god. XLIII., 2003., br. 3., str. 123. – 134.; V. PETROVIĆ, „Obilježja osječkog njemačkog narječja“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 2002., str. 121. – 140.

od etničkoga ili jezičnoga. Esekerstvo je značilo usporenost ili tromost, nezainteresiranost za aktivno uključivanje u svjetska ili državna društveno-politička gibanja, a ni u bilo što drugo što bi od Esekera (Osječanina starosjedioca) zahtijevalo odricanje od uobičajene rutine ili komocije.²³

Taj osječki identitet i mentalitet najjasnije je ocrtala Vilma Vukelić pišući u svojoj knjizi na njemačkome jeziku o vremenu na prijelazu 19. u 20. stoljeće u svojim memoarima: „Hrvati, Srbi, Švabe i Židovi sjedili su tamo iz dana u dan u slozi i zajedništvu. Nije bilo nikakvih rasnih predrasuda ni nacionalne netrpeljivosti: svi su oni bili Esekeri, nepopravljivi lokalpatrioti koje nije zanimalo ništa izvan njihova grada.“²⁴ Osječani su u svome gradu stvorili takvo ozračje u kojem ni vjera ni nacionalnost, pa tako ni jezik, nisu imali presudnu važnost i nisu stvarali prepreke u međuljudskim odnosima, već upravo suprotno. Takvo je ozračje, naime, postalo dobrim duhom grada Osijeka. Taj duh esekerstva zadržao se dobrim dijelom i u Kraljevini SHS, a potom i Kraljevini Jugoslaviji. Ono što se promijenilo, bilo je veće zanimanje za politička zbivanja te uključivanje u politički život jer je u odnosu na prethodno stanje uvedeno jednako pravo glasa za sve punoljetne muškarce s državljanstvom SHS. Novonastale političke prilike pokrenule su i izmjene među osječkim stanovništvom koje se tiču materinskoga jezika i nacionalnosti.

²³ Nekoliko izdvojenih navoda iz osječkog tiska u vrijeme nakon „prevrata“ zorno prikazuje što su Osječani smatrali pod esekerstvom ili esegerstvom: „...a samo kod nas u Osijeku se ne opaža još nikakav politički život. [...] Naše građanske stranke međutim i dalje spavaju snom mrtvijem. One se ne miču, ne rade ništa, njima je i na očigled svega što se oko njih događa s v e s v e j e d n o ! „Essekerstvo“ je prešlo i na Hrvate i na Srbe u Osijeku. Mi danas u Osijeku nemamo nikakve građanske političke organizacije.“, „Na posao!“, *Zora*, Osijek, 15. I. 1919., str. 1.; „... i ako samo deseti dio svega toga u zbilji provedu, onda su jednim mahom izbrisali staru „essegersku“ tradiciju: mnogo brbljati, a malo raditi.“, „Essegg ili Osijek“, *Osječki reporter*, Osijek, 31. VII. 1922., str. 1.

²⁴ Personalni memoari, u kojima je autorica tematizirala osobne privatne odnose, nastojeći u njima prikazati duh vremena koji je utjecao na oblikovanje njegova svjetonazora i društvenih normi ponašanja i mišljenja i drugo. Vidi opširnije Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, 1994.

Tablica 3.: Kretanje stanovništva Osijeka prema kriteriju materinskoga jezika 1910. - 1931.²⁵

Godina popisa/ narodnost prema materin- skom jeziku	Hrvati i Srbi	Slovenci	Nijem- ci	Mađari	Česi i Slo- vaci	Rusi- ni	Polja- ci	Rusi	Arnauti, Turci, Rumunji, Talijani, Francuzi, Englezi, ostali, nepo- znati	Židovi	Uku- pno
1910.	Hrvati 12.808 Srbi 2.450	156	12.381	4.306	Česi 440 Slo- vaci 156	11	627			(2.340)	23.018
1921.	20.215	620	10.077	2106	770	12	108	111	179	(2731)	34.485
1931.	26.382		9.731	2.839	1.176				130		40.337

Tablica 4.: Kretanje stanovništva Osijeka prema kriteriju vjeroispovijesti 1921. - 1931.²⁶

Godina popi- sa/ vjero- ispovijest	katolici	pravoslavci	židovi	evan- gelici	musli- mani	ostali	ukupno
1921.	26.170	4.541	2.731	762	224	10	34.485
1931.	30.330	5.884	-	1.049	437	2.637	40.337

Iz tablica se uočava da je broj „nacionalnog“ stanovništva kojem su materinski jezik hrvatskosrpski ili slovenski, porastao na štetu onih kojima je materinski jezik bio njemački ili mađarski. Mnogi od njih iselili su se iz Osijeka ili bili iseljeni uslijed *Naredbe o progonu stranaca* (1919.) ili kao državni činovnici koji u Osijeku više nisu imali posla. Od onih koji su ostali većinu su činili starosjedioci stranoga podrijetla. Mnogi su se od njih već smatrali Hrvatima te su uz svoje strano prezime nosili i hrvatsko ime. Politika Kraljevine SHS, međutim, smatrala ih je „anacionalnima“, u smislu „nisu naše (državne) nacionalnosti“. Također, „naša“ ili „državna“ nacionalnost bila je jedna, slavenska nacija, izgrađena iz „tri plemena“. Politika Kraljevine bila je, prema nacionalnim manjinama, prilično netrpeljiva, osobito prema Mađarima, i forsirala je asimilaciju. Prema *Zakonu o biračkim spisakovima* pravo glasa na izborima za Konstituantu 1920. dodijeljeno je svim punoljetnim državljanima, no taj je zakon u praksi pobio tumač ministra Draškovića da se glasovanje ne dopusti onima koji

²⁵ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Demografske prilike i zgrade za stanovanje sa dva kartograma*, Zagreb, 1914., str. 856. – 857.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I. 1921. god.*, Sarajevo, 1931., str. 258. – 259.; *Prisutno stanovništvo po veroispovesti i materinjem jeziku*, <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf>, (12. IV. 2015.).

²⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I. 1921. god.*, Sarajevo, 1931., str. 258. – 259.; *Prisutno stanovništvo po veroispovesti i materinjem jeziku*, <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf>, (12. IV. 2015.).

imaju pravo opcije za svoju nacionalnu državu: Njemačku, Austriju ili Mađarsku.²⁷ To je pravo dodjeljivala lokalna vlast, a potvrđivao Sudbeni stol. Drugim riječima, povjerenstvo za sastavljanje biračkih popisa dobilo je odriježene ruke da s popisa izbací koga god poželi, samo ako ima strano prezime. Grad Osijek je 1919. i 1920. imao više prezimena neslavenskoga nego slavenskoga podrijetla, a gotovo polovina svih prezimena bila su njemačka prezimena.²⁸ U tim okolnostima više od četvrtine Osječana s biračkim pravom bilo je spriječeno izaći na birališta radi „neslavenskog porijekla“. A sljedeće, 1921. godine, tj. ubrzo nakon prvih skupštinskih izbora, provodili su se popisi stanovništva. U takvu je ozračju jedan dio Nijemaca naveo svoj materinski jezik kao hrvatski. Tako je Osijek dospio u situaciju da vlasti dio Nijemaca, koji se smatrao Hrvatima, tretiraju kao strano, neslavensko stanovništvo, a da se dio Nijemaca, koji se i dalje smatrao Nijemcima, u strahu od vlasti lažno deklarira kao Hrvati.²⁹

Na jezičnoj transformaciji među Osječanima, koja se polako odvijala u razdoblju između dvaju ratova, treba uvelike zahvaliti onodobnom osječkom tisku. Dvadesetih godina prošloga stoljeća, dok su prvi radioaparati, skupi i nedostupni „običnom puku“, tek počeli krčiti svoj medijski prostor, sredstvo informiranja bile su isključivo novine, poglavito dnevni tisak. Nakon uspostave Kraljevine SHS tisak na „narodnom jeziku“, uglavnom hrvatski tisak, gotovo je u potpunosti prevladao nad njemačkim dok se osječki mađarski tisak posve ugasio. To je bio rezultat nove politike i osnivanja novih političkih stranaka od kojih je svaka imala svoje glasilo: prohrvatska glasila bila su *Hrvatska obrana* i *Hrvatski list*, odnosno prorežimsko *Jug* te ćirilicom tiskana *Straža*. *Narodna* (poslije *Hrvatska*) *obrana* počela je izlaziti početkom 20. stoljeća u odvažno velikoj nakladi od 5.000 primjeraka te tako prokrćila široku trasu budućem hrvatskom tisku. Od 1920. počeo se tiskati *Hrvatski list*, koji je svojom popularnošću daleko nadmašio sve ostale osječke dnevne listove i za nekoliko godina dostigao nakladu od 10.000 primjeraka te je nakladu najdugovječnijih osječkih novina *Die Drauf*, tiskanih na njemačkome jeziku, nadmašio čak deset puta. Osječanin, koji je u međuraću htio biti dobro informiran, morao je poznavati hrvatski jezik da bi mogao čitati *Hrvatski list*. Ostale novine na „narodnom jeziku“ izlazile su u maloj nakladi, od 500 do 1.000 primjeraka, no korisnici su mogli birati što će čitati na „narodnom jeziku“ dok se njemački tisak sveo na jedne novine. Bila je to velika promjena u odnosu

²⁷ Usp. Zlatko MATIJEVIĆ, „Gradjani na otkaz – njemačka nacionalna manjina i 9. članak Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1920.)“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 2003., str. 163. – 172.

²⁸ Vidi *Listina izbornika za izbor gradskog zastupstva Slob. i kr. grada Osijeka 1920.*, Osijek, 1920.; *Jeka od Osijeka: Hrvatski zabavnik i kalendar za god. 1919.*, Osijek.; *Jeka od Osijeka: Hrvatski zabavnik i kalendar za god. 1920.*, Osijek. Ovi kalendarí sadrže osječki adresar.

²⁹ Usp. „Grad Osijek u brojkama“, *Hrvatska obrana*, Osijek, br. 54, 8. III. 1921., str. 2.

na razdoblje prije Prvoga svjetskoga rata kada je omjer najtiražnijega njemačkoga i mađarskoga tiska prema hrvatskom bio daleko nepovoljniji.³⁰

Treba još napomenuti da su osječki Nijemci, a tako i Mađari nakon što im je isteklo pravo opcije, u pravilu bili birači hrvatskih stranaka. Hrvatske stranke, Hrvatska zajednica (HZ) i Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), obraćale su im se na njihovim jezicima. U isto vrijeme pripadnici pokreta Orjuna, koja je bila iznimno aktivna u Osijeku, maltretirali su građane zbog uporabe njemačkoga jezika, čak i ako su bili u pitanju Srbi, no maltretirali su i Hrvate zbog rodoljubnih ili domoljubnih pjesama. Između Hrvata i Srba nisu bili zabilježeni incidenti koji bi ukazivali na to da je došlo do netrpeljivosti. Istodobno je do skupštinskih izbora 1923. jačao „hrvatski pokret“, dok su predstavnici vlasti, pripadnici režimskih stranaka, forsirali ćirilčne natpise i umjesto Osijek pisali Osek. Sve je rezultiralo time da se omjer „nacionalnog“ osječkog stanovništva povećao u odnosu na strano ili „anacionalno“, što se vidi iz rezultata popisa provedena 1931. godine. Asimilacija osječkih Nijemaca vidljiva je i po tome što nisu bili posebno politički organizirani.³¹ Nova država i nova politika u Osijeku rezultirali su promjenom omjera njegovih etniciteta u korist Hrvata i Srba, ubrzanom asimilacijom Nijemaca te razvojem hrvatske svijesti koja je „proradila“ pod velikosrpskom politikom. Također, donijela je i političke podjele po nacionalnom ključu, no nije uspjela isforsirati separatizam među stanovnicima.

Umjesto zaključka

Prožimanje različitih etniciteta, promatranih ponajprije kroz materinski jezik, uvezenih i već postojećih običaja i kultura, različitih vjerskih utjecaja i društvenih dominacija pojedinih skupina (koje su se temeljile na gospodarskoj snazi), odredilo je posebnost i prepoznatljivost Osijeka među drugim gradovima, njegov „osobni opis“³², njegov identitet. Taj je identitet, međutim, bio različito interpretiran ovisno o promatraču: Osječani su identitet svoga grada doživljavali na jedan način, a oni izvan Osijeka, „stranci“, na drugi način. Pri tome je jasno da se preko jezičnoga identiteta dolazi do onoga etničkoga, ali treba uzeti u obzir da se jezik i etnicitet podudaraju samo djelomično.

³⁰ *Die Drau* (počele izlaziti 1868.), *Slavonische Presse* (počele izlaziti 1885.) – dnevne novine na njemačkom i *Szlovóniai magyar újság* (počele izlaziti 1908.), tjednik na mađarskom jeziku.

³¹ Kada je (1927.) u Osijeku bila osnovana Njemačka stranka, imala je neznatan broj pristaša.

³² Mada o gradovima ne razmišljamo kao o osobama, postoji tendencija u pisanju urbane povijesti da se grad promatra ne samo kao lokalitet već kao organizam sa svojom materijalnom, nematerijalnom i ljudskom komponentom. Usp. Irena BENYOVSKI LATIN, „Interdisciplinarnost u urbanoj povijesti: povijest i perspektive“, *Historiografija/povijest u suvremenom društvu: Zbornik radova s okruglog stola održanog 11. i 12. listopada u Zagrebu*, Goran Ravančić i dr. (ur.), Zagreb, 2011., str. 23.

Etnička transformacija Osijeka počela se događati početkom 20. stoljeća. Pri tome je grad na Dravi zadržao svoju višenacionalnost i multikonfesionalnost kroz nazočnost Nijemaca, Srba, Mađara, Židova i drugih naroda, odnosno vjeroispovijesti, dobivajući industrijalizacijom sve više hrvatsko obilježje. Jezična je transformacija bila nešto sporija te su se hrvatski i njemački jezik koristili paralelno, odnosno pomiješano. Udomaćen njemački žargon (*esekerische Sprache*), tzv. esekerski, postao je u Osijeku jezik širih slojeva. Tako je, primjerice, 1890. godine 10.657 Osječana, više od polovice stanovnika u gradu (točnije 53,88 %), njemački jezik isticalo kao materinski jezik, a deset godina potom njemačkim jezikom kao materinskim govorilo je 12.039 osoba ili 52,30 %. Stoga se u gradskom poglavarstvu i početkom 20. stoljeća povremeno uredovalo na njemačkom i hrvatskom jeziku.

Iako su se u kretanju naroda, kultura i jezika velike prekretnice zbile nakon Prvoga i Drugoga svjetskoga rata, Osijek je i nadalje multinacionalan grad u kojem je uvažavanje i poštivanje narodnosnih, kulturnih, religijskih i jezičnih različitosti i u tom povijesnom hodu osiguravalo skladan suživot. Uspoređujući prvi poslijeratni popis stanovništva (1948.) i onaj iz 1991., uočava se udvostručenje Osječana koje je nastalo prirodnim kretanjem stanovništva i, većinom, mirnodopskom migracijom određenom općim gospodarskim činiteljima, ali i političkim uvjetima. Pri tome je selektivnost migracije po etničkoj pripadnosti presudno utjecala na promjenu prijeratne nacionalne i jezične strukture stanovništva. Osijek je 1948. imao 49.810 stanovnika, a 43 godine potom 108.070. Pri tome je u nacionalnoj strukturi stanovništva Osijeka Hrvata bilo više od dvije trećine, prema popisu iz 1948. godine 38.622, a 1991. godine 76.292. Nakon Domovinskoga rata nacionalna i brojčana struktura stanovništva ponovo se promijenila. Prema službeno objavljenu popisu stanovnika iz 2001., Osijek ima 114.616 stanovnika. Hrvati su u daleko najvećem postotku – 86,58 %, tj. 99.234 stanovnika. Nacionalne manjine čine 10,52 %, tj. 12.062 stanovnika. Od toga broja Srba je u Osijeku 8.767 (7,65 %), Mađara 1.154 (1,01 %), Albanaca 480 (0,42 %), Nijemaca 291 (0,25 %), Slovaka 246 (0,21 %), Bošnjaka 211 (0,18 %), Makedonaca 178 (0,16 %), Crnogoraca 175 (0,15 %), Slovenaca 169 (0,15 %), Roma 124 (0,11 %), Rusina 66 (0,06 %), Ukrajinaca 45 (0,04 %), Čeha 39 (0,03 %), Židova 24 (0,02 %), Austrijanaca 18 (0,02 %), Rusa 16 (0,01 %), Poljaka 15 (0,01 %), Rumunja 14 (0,01 %), Talijana 13 (0,01 %), Bugara 9 (0,01 %), Turaka 5 (0 %) i 360 (0,31 %) ostalih. Pri tom posljednje provedenu popisu 2.966 Osječana je nacionalno neodređeno.³³

³³ Državni zavod za statistiku republike Hrvatske, Ured državne uprave Osječko-baranjske županije.